

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FATTIGVÆSENET.

I

SØNDERJYLLAND

EN UDSTILLING.

1976.

Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele

Åbenrå. 1976 UL 740

Forord.

D. 1.4.1976 trådte den nye bistandlov i kraft. Landsarkivet har skønnet det nærliggende at markere dette med en udstilling om samfundets behandling af fattige, gamle og syge gennem tiderne. Med arkivalier, trykte forordninger og tekster, bøger samt billeder er det søgt dokumenteret, hvad samfundet fra middelalderen til vor tid gjorde for at lindre nøden for de trængende, og hvordan de ubemidlede kår formode sig. Udstillingen er arrangeret af arkivar Jørgen Witte og arkivarvikar Lars Henningsen i samarbejde med undertegnede.

Åbenrå i august 1976.

Peter Kr. Iversen.

KIRKENS OG PRIVATES VELGØRENHED.

1. Franciskanerklostret i Tønder.

I middelalderen var det den katolske kirke, som påtog sig forsørgelsen af samfundets trængende. At give almisser var en Gud velbehagelig gerning. Klostre og helligåndshuse indsamlede almisser, uddelte understøttelser, sørgede for syge og rejsende. Af tiggermunkeordenerne udøvede ikke mindst franciskanerne (gråbrødrene) velgørenhed. I Tønder bestod et franciskanerkloster fra 1238 og indtil reformationen. I det her viste pergament fra 1504 indrømmer kong Hans klostret ret til 30-40 læs træ årligt fra de kongelige skove i Åbenrå fogderi.

2. Cistercienserklostrenes godgørenhed.

Cistercienserordenen, der opstod omkring år 1100 som en reformbevægelse inden for benediktinerordenen, påtog sig som andre munkeordener en storstilet godgørenhed. Ingen fattig, syg eller hjemløs måtte gå forgæves til klostrets port. Cistercienserklostrene virkede ikke blot som "landbrugsskoler", men også som asyl for hjemløse, gæstherberger og fattighospitaler. I cistercienserklostret i Løgumkloster, grundlagt i 1173, kunne middelalderens fattige hente hjælp og støtte. Her ses den bevarede del af klostrets østfløj med porten ud til omverdenen.

3. Tiggerforordning 1698.

Efter reformationen tog tiggeriet sandsynligvis til. Trods talrige forordninger var især de omstrejfende tiggere til stor gene for befolkningen. Den 21.11.1698 udstedte hertug Frederik IV af Holsten-Gottorp vedlagte "Mandat wegen der Betteler". Ingen måtte tigge med falske pas, fremmede tiggere skulle fjerne sig. For overtrædelse fastsattes straffe som kagstrygning, brændemærkning, livsvarigt fæstningsarbejde og fængsel på vand og brød.

4. Tiggere i Danckwerths atlas.

Tiggeriet blomstrede trods alle forbud. Ikke mindst efter de mange krige og uår i midten af 1600-årene. De omstrejfende

tiggere var så almindelige på landevejene, at de, som det ses her, blev brugt som "vignet" på et kort i Caspar Danckwerths *Newe Landesbeschreibung* (1652).

5. Den slesvig-holstenske kirkeordning 1542.

I kirkeordningen fra 1542 blev der givet en del bestemmelser til regulering af fattigvæsenet. Alle stiftelser og hospitaler skulle opretholdes og forbedres. I klingpungen skulle milde gaver indsamles til de fattige. I byerne skulle fattigkasser etableres, og præsterne skulle opfordre folk til at give alt det til de fattige, som de hidtil havde givet til messer, munke, aflad og valfarter. Her ses kirkeordningens plattyske tekst med kapitlet: *Van den Hospitalen* (i *Corpus Statutorum Prov. Holsatiae* 1750). s. 54f.

6. Sct. Jørgens Hospital i Sønderborg.

Især i byerne fandtes stiftelser, hospitaler, hvor gamle forarmede borgerfolk kunne få fri bolig og måske underhold i deres alderdom. En del af hospitalerne havde rod i middelalderlige klostre. Således Sct. Jørgens Hospital i Sønderborg. Her ses hospitalsregnskabet 1656-1657, indbundet i et middelalderligt pergament, og foto af klosterbygningen, hvis sidste rest blev nedrevet i 1930.

7. Reguleret tiggeri.

Med det kirkelige fattigvæsens sammenbrud ved reformationen fulgte en opblomstring af tiggeriet. Staten søgte at lægge tiggeriet i faste rammer: de fattige skulle have tiggertegn og dermed ret til at tigge inden for et bestemt område. Her vises art. 40 i *Politiordningen* fra 1698 for Sønderborg, der bestemmer, at værdigt trængende kan få tiggertegn. Anført af fattigfogeden kan de på visse ugedage bede om almisser hos borgerne. Tiggeri på andre dage og uden tiggertegn var forbudt (*C.St. S. III 2 s. 246f*).

8. Håndværkerlavenes sociale funktion.

Var hjælpen fra det offentlige ringe, ydedes der inden for håndværkerlavene en betydelig gensidig hjælp til lavsbrødre

og deres familiemedlemmer, der var kommet i nød. Lavsskråerne indeholdt sådanne bestemmelser. Her ses Haderslev skomagerlavs skrå fra 1638. §§ 15-17 bestemmer, at når en lavsbroder, hans kone eller børn dør, skal lavsbrødrene følge liget til graven. Udebliven uden grund straffes med bøder - en halv rigsdaler til lavet og 4 sk. til de fattige.

II

OFFENTLIGT FATTIGVÆSEN EFTER KONGERIGSKE FORSKRIFTER.

9. Kongerigsk fattigforordning 1708.

I kongeriget blev et offentligt fattigvæsen påbudt ved to forordninger af 24. september 1708, der her ses i kvartudgaven. Tiggeri blev herefter forbudt, og det pålagdes sognene at etablere et offentligt fattigvæsen, som kunne tage sig af alle fattige. De skulle underholdes af fattigkassen. Denne forordning havde syd for Kongeåen gyldighed i de kongerigske enklaver (bl.a. Møgeltønder, Daler, Visby, Emmerlev, Ballum, Randerup, Mjolden, Døstrup).

10. Hvorledes pietismen virkede i et landsogn.

I Døstrup sogn udførte den pietistisk vakte sognepræst Nissenius Pedersen Wedel, sognepræst 1685-1737, et stort arbejde for at efterleve forordningen af 1708. Her beretter pastor Theodor Emil Jørgensen i 1. del af "Chronik des Kirchspiels Døstrup" om pastor Wedels ivrige virke for sognets fattigvæsen. Samtidig vises Claus Eskildsens artikel om emnet i Sønderjydske Maanedsskrift 1929.

11. Rådmand Peter Struck og vajsenuset i Tønder.

I Tønder optog pietismens tanker om vajsenuset og et bedre indrettet fattigvæsen bl.a. købmand og rådmand Peter Struck (1659-1713). Han stod bag restaureringen af hospitalet i 1705 og en nyordning af byens fattigvæsen i 1709. Omkring 1710 nedfældede han derpå sine testamentariske bestemmelser om oprettelse af et vajsenuset i Tønder. Her ses testamentets sidste sider med Strucks underskrift.

12. Vajsenhus og hospital i Tønder.

Takket være provst Johann Hermann Schraders energi lykkedes det i årene 1730-1735 at virkeliggøre Strucks ideer om et vajsenhus. I den 18-fags bygning på to etager med tårnur var der i stueetagen til venstre for indgangen skolelokaler og værelser for vajsenhusbørnene. På højre side af indgangen og i en del af 1. etage boede 16-24 hospitalslemmer, gamle fattige borgerfolk. I en tilbygning mod nord havde byens tugt- og arbejdshus hjemme. Her blev uordentlige, straffede og sindsyge personer holdt til strengt arbejde dagligt fra kl. 5 om morgenen til kl. 9 om aftenen. Alt dette behandler Ludvig Andersen i sin bog om vajsenhuset i Tønder, 1735-1935, der her ses i både den danske og tyske udgave.

III

DET SØNDERJYSKE FATTIGVÆSEN GRUNDLÆGGES.

13. Fattigforordningen af 7.9.1736.

Her ses fattigforordningen for Slesvig og Holsten af 7.9.1736. Med denne forordning blev et almindeligt offentligt fattigvæsen grundlagt i hertugdømmerne. Alt tiggeri blev forbudt, og hver kommune skulle sørge for sine egne fattige. Det viste eksemplar blev læst fra prædikestolen i Kværn den 2. søndag efter Hellig 3 Kongers dag 1737.

14. M.H. Nielsen.

M.H. Nielsen (1867-1948), sognepræst i Skrydstrup, udgav i 1944 det grundlæggende værk om fattigvæsenets historie i de sønderjyske landsogne: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid, som ses her, tillige med billede af forfatteren.

15. 1736- fattigforordningens iværksættelse i Holbøl.

I talrige sogne søgte man at efterleve forordningens bud. Her ses, hvordan pastor Joh. Schneider, kirkeværger og ottemænd i Holbøl d. 16.11.1736 aftalte det ny fattigvæsens iværksættelse.

IV
TIGGERNE.

16. Zigeunere til livsvarigt fæstningsarbejde.

Den ene nytteløse forordning efter den anden blev udstedt mod det "omstrefjende løse pak". Her vises "Verordnung wieder Die Zigeuner und andere Landstreicher ..." fra 1756. I motivering- en hedder det bl.a., at hele bander af zigeunere og andre land- strygere optræder i hertugdømmet Slesvig, at de sætter indbyg- gerne, især på landet, i frygt og skræk, og at de bedriver ikke ringe uvæsen " mit Stehlen, Rauben und sonsten". De pågrebne mænd skulle straffes med livsvarigt fæstningsarbejde, kvinderne sættes i tugthuset i Glückstadt.

17. Prospect af Husum i Pontoppidans Danske Atlas.

Trods fattigforordningen af 1736 vedblev de omstrefjende tig- gere at være en svøbe for landet. Overalt mødte man dem. Her ses hvordan en tigger i 1770érne beder om almisser ved Husum.

18. Tiggerjagt i Haderslev i 1764.

For at komme tiggeriet til livs foranstaltedes generelle tig- gerjagter, således i Haderslev i 1764. Alle huse blev underø søgt. Alle der kom til og fra byen blev visiteret, de fordæg- tige ført til rådhuset, de øvrige forsynet med hoslagte pas.

19. Tiggerfortegnelse 1790.

For at gøre tiggerjagterne mere effektive blev der trykt for- tegnelse over de pågrebne omstrefjere. Her ses den trykte liste over tiggere pågrebet ved tiggerjagten i 1790.

20. En efterlysning.

De omstrefjende tiggere var en broget skare: aftakkede soldat- er, håndværkssvende, en del måske kriminelle. Her ses efterlys- ningen af en ung tyv, der er brudt ud af Ålborg fængsel:

"En ung Person Ongefehr 20 Aar gammel, af Middel-Maadig Höyde, et Smalt og Tyndt Legeme, med Hvidgul Slet Haar. Noget lang og hvidladen i Ansigtet, ved Nafn Jonas Aders- søn, som bærer en lysebrun Kioel af hiemgiort Toy og fører en fiol, hvorpaa hand kand brav Spille, og udi bemeldte Fængsel for Tyveri har været indsat".

21. Fattigfogeder.

For at hindre tiggeriet blev der rundt omkring indsat fattigfogeder. I Åbenrå fik de to fattigfogeder i 1756 hoslagte instruks. § 2 bestemmer, at de skulle pågribe alle fremmede og hjemmehørende tiggere og bringe dem til byfængslet på rådhuset. De fremmede skulle næste morgen bringes ud af byen.

V

FATTIGVÆSENETS INDTÆGTER.

22. Klingpung og fattigblok.

Ved forordningen af 1736 fik fattigvæsenet tillagt de penge, som blev indsamlet med klingpungen i kirkerne eller lagt i fattigblokken. Her ses billeder af en klingpung og en pengeblok fra Sct. Nicolai Kirke i Åbenrå.

23. Aller og Taps fattigkasse- regnskab 1744 - 1784.

I mange sogne blev fattigvæsenets eneste indtægt gennem lange tider de småbeløb, som blev indsamlet med klingpungen eller tavlen under gudstjenesten. Her ses hvordan tavlepengene i Aller blev fordelt til 12 fattige personer i jan. 1767.

24. Fattigskat.

Forordningen gav mulighed for at indføre en regulær fattigskat. Det blev med tiden reglen i byerne. Her er Tønder fattigregnskab for året 1798 slået op, så vi ser, hvad nogle kendte Tønderborgere betalte ugentligt til fattigkassen. Som nr. 1 ses lægen Joh. Gottfr. Krichauff, der byggede det første sygehus i Tønder og som nr. 8 ses borgmester Carsten Richtsen, kendt bl.a. som legatstifter.

VI

FATTIGVÆSENETS UDGIFTER.

25. Omgangsforsørgelse.

På landet fik de fattige ofte underhold ved, at man lod dem gå på omgang i sognet - de blev forsørget af sognets indbyggere efter tur. Ønskede man ikke at modtage en fattig i kost, kunne man også betale sig fra det. Her er fattigregnskabsbogen for Gammel Haderslev sogn slået op på side 10, hvor vi læser, at der er indkommet 14 mk. 2 sk. " fra alle dem, som med rede penge betale kosten 4 sk. om dagen for den fattige Thomas Jepsen af Gammel Haderslev, som iblandt sognets lodsejere går omkring på kost ".

26. Skolepenge.

Fattigkassen betalte ofte skolepenge og skolebøger for fattige børn. Her ses en regning fra skolemester Stahlhorn i Sønderborg for de fire fattige børn, der fra påske til mikkelsdag 1774 i hans skole har øvet sig i at skrive, læse og stave i katekismus og fibel. Samtidig ses en anvisning fra 1761: Provst Hinrich Anthon Burchardi bevilger det fattige barn Cathrin Maria Andresen et Nye Testamente for fattigkassens regning.

27. Ugepenge.

I byerne var den mest almindelige form for fattighjælp i 1700-årene en ugentlig understøttelse i rede penge. Her ser vi en del af fortegnelsen over almisselemmerne i Sønderborg i 1774. Det var især kvinder (enker), som fik ugepenge, fra 4 til 12 sk. ugentligt.

VII

FATTIGVÆSENET OG DE GAMLE.

28. Fattighjælp - enke- og alderdomsforsørgelse.

Fattighjælpen uddeltes for en stor del til gamle mennesker, især enker, der ikke længere kunne klare sig selv. Her ses

en del af listen over fattige, som fik ugepenge i Sønderborg i 1830'erne, med angivelse af lemmernes alder i anden kolonne.

29. Enkekasse i Tønder.

De der havde råd, søgte at sikre deres enker et underhold i alderdommen, så de ikke skulle søge fattigkassen. Her ses statutterne for enkekassen i Tønder fra 1833 med archidiakon Rehoffs påtegning. Alle gifte indbyggere, der ikke var over 60 år eller over 30 år ældre end deres kone, og som var sunde og raske, kunne mod betaling af indtrædelsesgebyr og ugentligt kontingent på 1 sk. courant blive medlem. Efter 20 års betalende medlemskab fik enken ved mandens død ret til en årlig "pension" på 20 rdl. courant.

30. Aftægtskontrakt, 1748.

De gamle i bondestanden sikrede deres underhold i alderdommen ved aftægtskontrakter. Her overlader Knud Termensens enke Zidsell Thomasdatter i Brøstrup, som var aldrende, svag og ude af stand til længere at drive gården, sin fæstegård til svigersønnen. Han forpligter sig i §§ 3-4 til at yde hende bolig, årligt bl. a. 12 skæpper rug, 5 skp. malt, 2 skp. byggryn osv., et lispund flæsk, 2 fede gæs ..., " og en dygtig og forsvarlig ko, som altid skal leve og aldrig dø"., og til slut give hende en hæderlig og krist sømmelig jordefærd.

VIII

ARBEJDSANVISNING.

31. Spindeanstalt i Gråsten 1787.

Fra midten af 1700-tallet søgte man i stadig højere grad at sætte de fattige til arbejde. De skulle f.eks. spinde og ved egen indsats spare fattigvæsenet for understøttelse. Samtidig håbede man herved at kunne gavne den indenlandske produktion. Derfor indrettede hertug Frederik Christian af Augustenborg i 1787 i Gråsten en spindeskole, hvor fattige børn kunne lære arbejdets glæder og arbejdsløse finde arbejde. Trods det, at

de fattige i førstningen var meget mod spinderiet, havde det fremgang. 129 personer spandt i 1790.

Sognepræsten i Adsbøl, Chr. Aug. Burchardi, der førte opsyn over anstalten, beretter her i Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1790 s. 349-354 om spindeanstalten i Gråsten.

32. Inventarium for Spindeskolen i Gråsten.

Her vises en side fra inventariet over spindeskolen i Gråsten. Man ser, hvordan der blev anskaffet spinderokke, talhasper, uldkradser og hegler, og hvordan spinderskerne gradvist erhvervede de udlånte arbejdsredskaber.

33. Ulrik Adolf Holstein (1731 - 1789):

En af dem, der ivrigt anbefalede, at de fattige skulle støttes med arbejdsanvisning i stedet for pengehjælp, var amtmanden i Tønder 1767 - 70, grev Ulrik Adolf Holstein. Han foreslog bl.a., at sognefogeder, præster o.a. skulle holde de arbejdsdygtige under fattigvæsenet til arbejde, skaffe dem materiale til spinden og vænne de unge til arbejde. Det forarbejdede kunne sælges til fordel for arbejderne eller fattigkassen. Her ses en silhouet af grev Holstein.

34. Regulativ for arbejdsanstalten i Tønder 1822.

For at bøde på den udbredte arbejdsløshed besluttede man i Tønder i 1822 at iværksætte en storstilet arbejdsanvisning for de fattige. Fra 1826 kunne de fattige i Østergade 15 hente råmaterialer til at spinde, væve og kniple, og fattige børn kunne få undervisning i håndarbejde. Trods det at lønnen var såre beskednen, gav anstalten underskud og måtte indstilles i 1833.

35. Privatkapitalistisk udnyttelse af fattiges arbejdskraft.

Driftige forretningsmænd søgte undertiden gennem samarbejde med fattigvæsenet at skaffe sig billig arbejdskraft. Købmand Matthias Asmussen i Tønder var ivrig på dette felt. Han drev flere virksomheder, hvis formål sagdes at være at hjælpe fattige til arbejde. Her ses den tavle, Asmussen opsatte i 1785 i Østergade 29 med den betegnende indskrift:

Man hilft den Dürftigen die Mittel gern ersinnen durch Fleiss ihr eigen Brodt in Ruhe zu gewinnen.

IX

UDSÆTTELSE AF BØRN.

36. Børn i pleje i Øsby 1793.

Foreldreløse børn blev ofte sat i pleje på fattigvæsenets regning - eller udliciteret. Her beretter pastor Ingwersen, hvorledes fattigforstanderne i Øsby i 1793 satte børn i pleje "for den billigste pris", men dog hos ordentlige folk.

37. Bortlicitering af børn via avisannonce.

I det her viste udsnit af Allgemeines Wochenblatt i Åbenrå fra 1832 bekendtgør fattigbestyrelsen, at en del fattige børn vil blive bortliciteret den 6. okt. til de lavest bydende.

38. Cirkulære om anbringelse af børn i pleje 1835.

Regeringen kunne ikke acceptere offentlig bortlicitering af børn. I det her viste cirkulære fra 17.9.1835 bestemmes i pkt. 2, at "den efter sædvane eller af misforstået økonomi hist og her indførte fremgangsmåde, hvorefter anbringelsen og forsørgelsen af børn udliciteres til den mindst fordrende til offentligt bekendtgjorte terminer, helt skal ophøre".

X

HJEMSTEDSRET.

39. Patent 1749.

Spørgsmålet om hvor den fattige havde ret til forsørgelse gav ofte anledning til strid mellem kommunerne. Det her viste patent af 28.4.1749 bestemmer, at 6 års ophold i en kommune giver ret til understøttelse. Men var der tegn på, at en tilrejsende efter knap 6 års ophold ville blive trængende, kunne han tvinges til at forlade kommunen. Patentet ses i forskellige udgaver.

40. Patent 1808.

Alle kommuner søgte at forhindre, at fremmede fattige fik forsørgelsesret i deres område. En stadig jagt på småkårsfolk blev følgen. Det her viste patent fra 1808 forbyder fordrivelse af fattige, og fastsætter 3 år som frist til erhvervelse af forsørgelsesret.

41. En sogneoverenskomst fra Ulkebøl 1819.

Helt ulovligt sluttede sognemændene i Ulkebøl i 1819 den her viste aftale om "fremmede og udensogns personers og familiers optagelse til huuse". Også degnen og præsten skrev under. Alle der modtog fremmede til tjeneste eller til huse forpligtede sig til, "når de blev hos ham så længe til samme kunne falde sognet til byrde, selv at være ansvarlig for sådannes husly, underholdning og pleje i ethvert trængende tilfælde".

42. Strid mellem kommunerne.

Med alle midler søgte den enkelte kommune at skubbe forsørgelsesbyrden fra sig. Det skabte meget skriveri - papirnusseri florerede under enevælden. I den her viste sag om forsørgelsen af afdøde tjenestekarl Thomas Hansens enke og barn søgte Fjelstrup sogn uden held at skubbe forpligtelserne over på Grarup. Sagen blev i 1793 afgjort af Overretten med de karakteristiske ord, " at det i fattigforplejnings- anliggender ikke kommer an på retsspidsfindigheder og kneb (apices juris et processus) ", men på realiteter. Hermed er kommunernes politik karakteriseret i få ord.

XI

REFORMER OMKRING 1800.

43. Optøjer i 1790'erne.

Prisstigninger i 1790'erne gjorde det svært for småfolk at klare sig. Muligvis under indtryk af begivenhederne i Frankrig foranstaltede underklassen optøjer i flere byer og landsogne. Optøjerne i Åbenrå i 1790 behandles her af H.V. Gregersen i

Sønderjyske Årbøger 1956 s. 209 - 214.

44. Social uro på Schackenborg og i Tønder amt 1790.

Den talrige jordløse underklasse i enklavesognene samlede sig i 1790 til protest mod de stigende priser og kornudførslen. Her ses i kopi begyndelsen af administrator på Schackenborg, Holms, beretning af 25.2. 1790 om urolighederne, med transkription i Johan Hvidtfeldts artikel: Social og politisk uro i Sønderjylland på revolutionstiden (Sønderjyske Årbøger 1945).

45. A.C.H. Niemann.

Den sociale uro og oplysningstiden humanisme skabte en vældig interesse for at forbedre fattigvæsenet. Professor August Christian Heinrich Niemann i Kiel (1761- 1832) gav ved sit arbejde for fattigvæsenet i Kiel og ved sine mange artikler i især Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte forbilledet for reformarbejde andre steder.

46. Første sygehus i Tønder.

Oplysningstiden ønskede på alle områder at skabe bedre kår for de fattige - også ved at oprette sygehuse. Fysikus i Tønder Johann Gottfried Krichauff oprettede i 1784 et fattigsygehus i huset Østergade 15 i Tønder. Her ses Krichauff's opfordring fra 1784 om støtte til sygehusbyggeriet (i Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 1787 s. 462ff) og huset i Østergade 15.

47. Forordning om fattigregnskaber 1783.

Regeringen søgte med den viste forordning at skabe bedre orden i fattigvæsenet. Der skulle i hvert sogn anskaffes en bog, hvori fattigkassens indtægter og udgifter skulle indføres. Præsten og kirkeværgerne skulle føre tilsyn med fattigregnskabet, som skulle godkendes af kirkevisitatorerne (amtmand og provst).

48. De rationalistiske præster og fattigvæsenet.

Ikke mindst de rationalistiske præster udførte et stort arbejde for fattigvæsenet. Det gjaldt:

Peter Paulsen, sognepræst og provst i Åbenrå 1811 - 1837,
Adolph Heinrich Strodtmann, sognepræst og provst i Haderslev
1798 - 1839 og

Ernst Ludwig Friederici, sognepræst og provst i Sønderborg
1797-1805.

Her ses et litografi af provst Paulsen, en forstørret gengivelse af provst Friederici's underskrift og et maleri af provst Strodtmann, venligst udlånt af Haderslev Byhistoriske arkiv.

49. Haderslev fattigordning 1803.

I Haderslev førte oplysningstidens reformiver i 1803 til den her viste nyordning af byens fattigvæsen. Et nyt fattigkollegium blev indført, og 16 fattigplejere blev ansat. De skulle finde frem til de fattige og undersøge deres behov.

XII

STIFTELSER OG LEGATER.

50. Hospitalet i Augustenborg, Slotsalle'10.

Hertug Frederik Christian på Augustenborg byggede o. 1780 dette hus som fribolig for sine veltjente funktionærer. Senere nød 10 gamle fribolig i hospitalet.

51. Günderoths stiftelse i Løgumkloster.

I 1701 grundlagde amtmand over Åbenrå og Løgumkloster amter Friederich von Günderoth et fattighus i Løgumkloster ved kirken. Han skænkede 1000 rdl. til stiftelsen, hvor 4 kvinder fik fri bolig og årligt 12 rdl. Her ses hospitalregnskabet for 1790-91.

52. Leistmanns fattighus i Lille Pottergade, Åbenrå.

I de trange lejligheder i Leistmanns fattighus nød nogle fattige fri bolig fra 1813.

53. Fattighus i Høgsbro.

Ikke blot i byerne, også på landet fandtes hist og her fattighuse, hvor de fattige kunne få fri bolig. Her ses et gammelt fattighus i Høgsbro, Hviding sogn. Det blev vistnok opført 1778 eller 1779 og nedrevet omkring 1930.

54. Danckwerth-Jørgensens boligstiftelse, Kirkepladsen, Åbenrå.

I Danckwerths stiftelse i Åbenrå, grundlagt i det 17. århundrede af amtsforvalter Joachim Danckwerth, var der 12 boliger for gamle forarmede borgerfolk. I 1893 blev den oprindelige bygning nedrevet, og 1893-94 opførtes den nuværende bygning. Her ses det oprindelige fattighus, stiftelsens regnskabsbog slået op på regnskabet for 1680-81 og nybygningen fra 1893-94.

55. Kniplingshandlernes legater i Tønder.

En anden side af den organiserede private velgørenhed var legaterne. Ikke mindst de velhavende kniplingshandlere og købmænd i Tønder var i årene omkring 1800 virksomme her. Senere provst i Tønder C. E. Carstens, der selv deltog ivrigt i fattigvæsenets administration, giver i sin bog: Die Stadt Tøndern (1861) en grundig redegørelse for de forskellige legater i Tønder. Også i Thorvald Petersens bog Tønder Bys Legater findes fyldige oplysninger om dette emne. De to bøger ses hoslagt.

56. Carsten Richtsens Legater.

Kniplingshandler, borgmester og justitsråd Carsten Richtsen (1746 - 1821) i Tønder skænkede ved testamente af 21.7.1815 fattigkassen i Tønder betydelige jorder. Indtægterne skulle bruges til understøttelse af husarme, dvs. arbejdsomme og flittige håndværkere, daglejere og gamle mennesker, som ikke kunne tjene til udkommet, til trængende enker efter funktionærer ved kirken og skolen samt tillige til andre enker, hvis mænd havde tjent Tønder by eller betalt skat til den. Her ses et fotografi af Carsten Richtsen, efter maleri på Tønder rådhus.

XIII

UNDERKLASSENS LIV UDEN FOR FATTIGVÆSENET.

57. Innsidderfortegnelse 1801.

Langt de fleste, der senere ikke kunne klare sig selv, kom fra underklassen. I byerne ejede de som regel ikke huse og var tit heller ikke borgere. Fortegnelsen over familier, der boede til leje i Åbenrå, viser, at mange var ufaglærte arbejdere og daglejere.

58. Social-økonomisk byhistorie.

Adjunkt Henrik Fangel har i Haderslev Bys Historie 1800-1945 I (1975) taget byens sociale forhold op til en særlig grundig behandling. Af opslaget fremgår, at fattigdommen strakte sig uden for de egentlige lemmers rækker. Tabellen viser, at ifølge folketællingen 1835 664 personer af i alt 5745 (11,5%) ansås for fattige.

59. Cirkulære 1859.

Med det stigende folketal var der brug for flere boliger for underklassen på landet. Mange landarbejdere flyttede ind i eksisterende lejeboliger, eller der opførtes ny kummerlige, jordløse huse. Amtmand Stockfleths cirkulære konstaterede, at derved forøgedes både fattigvæsenets byrder og sundheden led derunder. Der blev foreskrevet kontrol til forebyggelse af misbrug.

60. Den Rumford'ske suppe.

Da der var særlig stor nød i Åbenrå i 1800, bispistes de fattige med den berømte eller berygtede Rumford'ske suppe bestående af vand, byggryn, kartofler, gammelt brød, ærter, lidt kød og salt - i alt ca. 1300 kalorier daglig, hvor 1500 anses for eksistensminimum. Stud. mag. Erik Strange Petersen udregnede kalorieindholdet i suppen i artiklen i Sønderjysk Månedsskrift 1967.

61. Kolonihaverne i Åbenrå.

Omkring 1820 fremkom tanken om at udlægge jord ved byerne til haveanlæg for de fattige. Dette skete først ved Slesvig, men derefter i forskellige andre sønderjyske byer. I Åbenrå udlagde man i slutningen af 1820'erne 3 tdr. land til havekoloni ved Hjelm skov. Her ses en fortegnelse fra 1833 med navnene på benytterne af fattighaverne. Det angives, hvor meget der er høstet i løbet af året og oplyses, hvad hver skulle betale. Hovedafgrøderne var kartofler, kålrabi, gulerødder, hvidkål og grønkål og endvidere dyrkedes rødbeder, løg, persille og sennep. Havearkitekt Johannes Tholle har skrevet om havekolonierne i Sønderjyske Årbøger 1930.

62. Maden i småkårs hjem.

Der findes meget få samtidige kilder til belysning af underklassens daglige mad. Man kan derimod finde oplysning herom i erindringsbøger som "Et vestslesvigsk Smaakaarshjem" (1944). Forfatteren Niels Madsen Carlsen var født og opvokset i et jordløst hus i Skærbæk i 1870' og 1880'erne. Om kosten fortæller han bl.a. at der hver 14 dag bagtes 8 store, gode rugbrød samt 2-3 sigtekager. Denne driftige familie havde dog også sået persille, porrer, gulerødder, rødbeder og lagt kartofler og løg i sin lille have.

63. Ligsyn og efterlysninger af forsvundne personer.

Tøjet i fattige samfundsgrupper kan belyses af de øjeblikksbilleder, som ligsyn afholdt af herredsfoged og fysikus over forulykkede personer giver. Til venstre ses ligsynsrapporten over Mathias Petersen, 19 år gammel, der var søn af en snedker og kådner. Han omkom en søndag i 1854. Hans søndagstøj var en rød og blåstribet hvergarns vest, blå-hvid bomuldsskjorte, hvid linnedsskjorte og blå vadmelsbukser samt dertil et sort bomuldstørklæde. Til højre ses en efterlysning af en smedemedhjælper Christian Christensen fra Udbjerg, der i 1853 forsvandt på vej til arbejde. Han bar uldent halstørklæde, blå trøje og benklæder, sort kasket og vest samt hvide, uldne strømper og støvler.

64. Skudsmålsbøger og tyendeprotokol.

Efter afgang fra skolen blev mange børn fra underklassen tyende, og skulle have en skudsmålsbog, hvori husbonden, inden tjenesten ophørte, skulle indføre, i hvilket tidsrum tyendet havde tjent ham samt i hvilken egenskab. Det afhang af husbonden, om han ville give tyendet et vidnesbyrd om tjenesten (et skudsmål). Det er ret sjældent at finde et negativt skudsmål i disse bøger. Ved ankomsten til et nyt sted skulle tyendet også melde sig hos den stedlige politimyndighed og forevise skudsmålsbogen. Dens oplysninger indførtes i et register, tyendeprotokollen. Her ses tyendeprotokollen fra 1841 for Jegerup.

65. Arbejdsregnskabsbøger.

Arbejderne i det 19. århundrede har sjældent efterladt sig regnskabsbøger. Her ses til venstre en regnskabsbog for skomager i Kettingskov, Rasmus Hansen Harboe for tiden 1857-62. Af denne ses, at han i 1857 tjente ca. 7 rdlr. som daglejer, men ved sit skomagerarbejde tjente han det tredobbelte. Til højre ses en regnskabsbog for arbejdsmand Jens Paulsen Jensen i Grønnebæk, Jels sogn, som dækker tiden 1885-1913. Af denne ses f.eks. at han i 1889 var ledig 81 hverdage. Han udførte mange slags arbejder, som at kaste grus, høste og slå græs samt skære tørv. Fotografiet viser en arbejder i gang med at forme tørv.

66. Skøde 1853.

For ikke at komme på fattigvæsenet sikrede mange ældre sig ved aftøgt. Her bortskøder husmand Mads Enevoldsen i Brede sit lille hus for 900 rbd., men forbeholder sig beboelse i husets østre ende, det fornødne husgeråd, adgang til køberens køkken og til haven.

67. Gravregistre.

Også efter døden fortsatte forskelsbehandlingen. Her ses fortegningen over fattigkirkegården i Abild sogn, hvor de fattige ned-sænkedes ved siden af hinanden år efter år. I perioden 1861-71 var det 25 % af samtlige begravelser. Gravbogen for Løjt fra 1842 (til højre) viser derimod forskellen i gravenes bredde hos gårdmænd, husmænd og indsiddere.

XIV

UNDERSTØTTELSESLOVGIVNING I 1800- OG 1900- ÅRENE.

68. Fattigvæsensordning 1841.

Efterhånden havde mange forskellige afgørelser af fattigvæsenets ordning medført, at der fremkom en ny omfattende revideret fattigordning. Dette skete den 29. december 1841. Et af de centrale punkter var nu som før spørgsmålet om, hvilket sted der var forsørgelseskommune for de mennesker, der måtte have fattigunderstøttelse. Der vises også en fremstilling af regeringsråd ved den slesvig-holstenske provinsialregering J. J. G. Lüders om de gældende normer med hensyn til forsørgelseskommunen.

69. En uægteskabelig fødsel.

Spørgsmålet om forsørgelsessted medførte en betydelig korrespondance. Her ses en side af kirkebogen for Østerløgum og et brev fra præsten om, at han den 17. december 1853 havde døbt Ellen Jensen, en uægte datter af pigen Anna Clausen i Rugbjerg og karlen Eilert Jensen fra Bælum-Solbjerg sogn, som for tiden tjente i Løjt sogn. Anna Clausen havde på ti-måneders dagen for barnets fødsel (altså besvangringstidspunktet) naft ophold i Løjt Kirkeby, hvor hun tjente hos kromand Beyer. I følge § 62 i fattigvæsensordningen af 1841 var barnet så forsørgelsesberettiget i Løjt sogn, og fødselen skulle indføres i Løjt kirkebog.

70. Fattigvæsenet under preussisk styre.

Ved lov af 6. juni 1870 og senere love kom fattigvæsenet i Preussen ind i fastere rammer. Her ses udførselsloven vedrørende forsørgelsesretten af 8. marts 1871. Fattigvæsenet blev nu ordnet som Ortsarmenverband på kommunalt plan. Visse steder oprettedes et fællesfattigforbund kaldt "Gesamtarmenverband". Personer der ikke kunne tilkomme fattigunderstøttelse på lokalt plan kunne få den af "Landarmenverband". I første omgang skulle kommunerne dog altid yde støtten, som derefter søgtes refunderet.

71. Indførelsen af forsørgelsesretloven af 1871.

Indførelsen af den preussiske fattigvæsensadministration var ikke lige let alle steder. Her ses et enkelt akthæfte fra Haderslev landrådsarkiv med skrivelser om indførelsen af statutter for fællesfattigforbund og ændringer i, hvilke områder der skulle høre sammen i fattigvæsenhenseende.

72. Lov om offentlig forsorg. 1933.

Efter Genforeningen var Steinckes socialreformlov det store fremskridt. Den samlede 55 forskellige love eller dele deraf i et stort kompleks på fire love, hvoraf lov om offentlig forsorg var den betydeligste: Bl.a. bortfaldt de indviklede regler om forsørgelsesret og -sted, og byrden blev fordelt ved mellemkommunal refusion og ved at staten overtog en del udgifter.

73. Bistandsloven 1974.

Afløsningen af Steinckes socialreform kom i 1970'erne. Et vigtigt led i det nye socialreformkompleks er Bistandsloven, der trådte i kraft 1. april 1976.

XV

KONTROL MED OG STØTTE TIL FATTIGE UDEN FOR FATTIGVÆSENET.

74. Instruks for fattigforstandere i Åbenrå 1853.

I 1853 kom der en ny instruks for Åbenrå, der deltes i 14 distrikter, hvert med en fattigforstander. Denne skulle varetage både de fattiges og kommunens tarv, og derfor være opmærksom på, at ingen led nød, og at den offentlige understøttelse ikke kom uværdige eller ikke-trængende til gode. Han måtte derfor holde nøje kontrol med de fattiges levevis "... om den mulige trang er uforskyldt eller må tilskrives ulyst til arbejde, uordentlig levemåde eller deslige, om deres boliger holdes renlige og er sunde, hvorledes deres fødemidler er ..."

75. Julegodgørenhed i Åbenrå 1829.

Sommeren 1829 havde været meget våd og vinteren 1829-30 var streng, og det var umuligt for fattiggassen i Åbenrå at skaffe de fattige og syge brændsel. Borgmester Bendix Schow (billedet) anbefalede derfor den 19. december 1829 sine menneskekærlige medborgere at give et beløb til julen, som jo var en kærlighedens fest. Nedenunder har amtmand Stemann skrevet: Med inderlig glæde giver jeg dem, med hvilke jeg i så mange år har fejret kærlighedsfesten, et bidrag på 2 læs tørt brændsel. Der ses en renskrift af indsamlingslisten med overklassen - amtmandinden, rige købmænd og provsten øverst til venstre. Desuden ses den trykte fortegnelse over modtagerne, ialt 156 personer er nævnt .

76. Kirkelig understøttelseskasse.

I kongeriget havde man i 1855 fra kirkelig side ønsket en helt ny institution, De Fattiges Kasse, som ikke skulle have noget med det ordinære fattigvæsen at gøre. For Slesvigs vedkommende udstedtes 1860 et patent om oprettelsen af sådanne understøttelseskasser, efter at forslaget havde været behandlet i stænderforsamlingen. Her ses den to-sprogede udgave af patentet i Chronologisk Samling. Protokollerne for disse understøttelseskasser, som ikke medførte fattighjælpens deklarerende virkninger, findes i mange præstearkiver. Fra Bov præstearkiv ses en sådan protokol "Rechnungsbuch der Unterstützungskasse für verschämte Arme"

XVI

FATTIGGÅRDE 1

77. Kniplingeproduktion og fattigdom.

Fattiggårdene opstod i 1820'erne for at rationalisere og effektivisere fattighjælpen og begrænse udgifterne. De slog først an i Vestslesvigs enklavesogne, hvor de stigende fattigudgifter var forårsaget ikke mindst af de mange fattige kniplersker. Her beretter Georg Hanssen i "Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig" (1. hefte 1832) om de sociale problemer, kniplingeproduktionen skabte.

78. Tønderkniplinger.

Tønderkniplingerne blev fremstillet af talrige kniplepiger for ringe betaling. Kniplingearbejdet var ofte et tilskud til et iøvrigt fattigt ndkomme.

Georg Hanssens skildring af forholdene svarer ikke til det normale romantiske billede. Han vurderede det sådan, at hundreder af kniplepiger led nød for at berige en enkelt kniplingshandler, der som ofte rig kapitalist drev sin kniplingshandel på fattigkassens bekostning.

Den tidligere så slet lønnede, men så højt beundrede kniplekunst er i dag næsten uddød. Her ses et par af de sidste rigtige kniplersker, til højre Anna Just fra Møgeltønder, fotograferet i 1912 af godsinspektør Davidsen, Schackenborg.

79. Døstrup fattiggård.

Den første fattiggård i egnen nord for Tønder blev oprettet i Døstrup i 1826 af pastor Gabriel Koch. I fattigkommissionens forhandlingsprotokol læser vi her motiverne for anstaltens oprettelse. For at sikre bedre kontrol med de fattige, sikre en mere passende hjælp og begrænse udgifterne, skulle almisselemmerne samles, forsørges og beskæftiges i eet hus.

80. Biskop Jørgen Hansen.

Den senere biskop over Als og Ærø, Jørgen Hansen, tog som sognepræst i Ballum 1827-30 initiativ til oprettelsen af en arbejdsanstalt i sognet 1829.

81. Årsberetning for Løgumkloster fattiganstalt 1838.

For at gøre skatteyderne bekendt med, hvordan en del af skatten blev anvendt, lod Løgumkloster fattigkommission i 1839 trykke den her viste beretning om anstaltens virke i det forangående år.

82. Møgeltønders fattiggård.

Også Møgeltønder fik sin fattiggård. Lemmerne måtte ikke forlade anstalten uden tilladelse - de skulle have udgangstegn, hvoraf der ses et eksemplar.

XVII
FATTIGGÅRDE 2

83. Spisereglement for fattiggård.

Det viste spisereglement for Møgeltønder fattighus er udateret, men vel nok fra 1840'erne. Teksten lyder: "Søndagen kål dersom kål finder sted. Ellers ærter. Dertil får de voksne 5 lod flæsk, børnene 3 lod flæsk. Mandagen kartofler. Efterspising vælling eller mælk og grød. Onsdagen kål og kartofler dersom kartofler finder sted, ellers brød. Torsdagen butting hver anden torsdag. Klipfisk hver anden torsdag og vælling. Fredagen grød. Lørdagen kartofler og vælling. Morgenen og aften får enhver person 8 lod brød. Fra midt i marts til midt i oktober mælkemad. Det bemærkes, disse personer som gør markarbejde bekommer et stykke brød og en snaps hver halve dag." 1 lod er 15,5 gr.

84. Udlevering af stof til de fattige.

I Burkal skulle de fattige selv sy deres tøj af udleverede materialer. Der var uddeling to gange om året. Hovedparten (60 %) af tøjet var lærred i året 1878-79, næsten 20 % meleret vadmæl. Fattigvæsenslemmerne, heraf 3 kvinder og 4 mænd i fattighuset, gik overvejende i bleget, meleret og gråt tøj, kun ca. 20 % var blått eller trykt.

85. Tønder bys fattigarbejdsanstalt på Gørrismark.

Efter at fattigloven af 1841 havde anbefalet opførelse af arbejdsanstalter, bredte de sig til byerne. I Tønder forpagtede magistraten seminariets gård Gørrismark, der i 1854 indrettedes som arbejdsanstalt. Her ses anstaltens hovedbygning og dens regulativ.

86. Regulativ for Østerløgum sogns fattiggård.

87. Emmerlev sognekronike.

Degn Johannes Hansen begyndte i 1855 en sognekronike om Emmerlev. I dette store værk på 1090 tætskrevne foliosider udarbejdet gennem 40 år behandles selvfølgelig også fattigvæsenet i

sognet. Ved siden af sognekrøniken ses en artikel om dens forfatter af L. A. Larsen i Sønderjysk Månedsskrift 1960.

XVIII
FATTIGGÅRDE 3

88. Fattigarbejdshuset for Gråsten og Adsbøl sogne.

Den farvelagte bygningstegning viser, hvorledes mænd og kvinder blev holdt skarpt adskilt - der var særskilte arbejds- og sovelokaler for hvert køn, og økonomens (bestyrerens) lejlighed lå sådan, at han nøje kunne overvåge passagen mellem mands- og kvindeafdelingen. Husordenen var fastlagt i det viste trykte regulativ. I arbejds huset var der desuden mødeværelse for fattigkollegiet.

89. Økonom og lemmer i Løjt Kirkeby fattiggård.

Fattiggården blev overalt bestyret af opsynsmænd med betegnelse "økonom". Her ses kontrakten mellem Løjt fællesfattigforbund og økonomen for Løjt fattiganstalt fra 1908. Hans undergivne var lemmerne - de er her fotograferet foran anstalten. Han skulle som regnskabsbogen viser, sørge for deres forplejning; også tobak var der råd til som en opmuntring.

XIX

FØRSTE VERDENSKRIG SKABER SOCIALE PROBLEMER.

90. Foto af småkårshjem 1913.

Man ser Stine Knif ved arnen i sit hus i Gallehus, fotograferet af godsinspektør Davidsen, Schackenborg.

91. Vareknaphed.

Under Første Verdenskrig herskede der vareknaphed i Nordslesvig. Dette ramte især småkårshjem. Bekendtgørelsen af 22. maj 1916 om krigsforholdsregler til sikring af folkeernæringen bemyndigede den tyske rigskansler til at lægge beslag på levned-

midler, råstoffer og andet, som var nødvendigt for at sikre det fornødne til folks ernæring. På grundlag af denne bestemmelse udstedtes de her viste rationeringskort i Tønder kreds. I kredsbladet for Tønder kunne man i øvrigt i 1915 læse, at "Den som bruger brødkorn til opfodring, forsynder sig mod fædrelandet og gør sig strafbar".

92. Register over udbetaling af invalide-, enke- og børneforsørgelse 1936-40.

For at efterladte efter faldne i verdenskrigen og for de hjemvendte mere eller mindre invaliderede var det ofte svært at klare sig, ikke mindst under 1930'ernes økonomiske krise. Det viste register over udbetaling af understøttelse i Åbenrå blev ført ud fra lovbekendtgørelsen af 15. april 1935 om forsørgelse af militære invalider og sådannes efterladte i de sønderjyske landsdele. Modtagernes navne er tildækkede. For oven ses et par ikke udfyldte kvitteringer til samme brug.